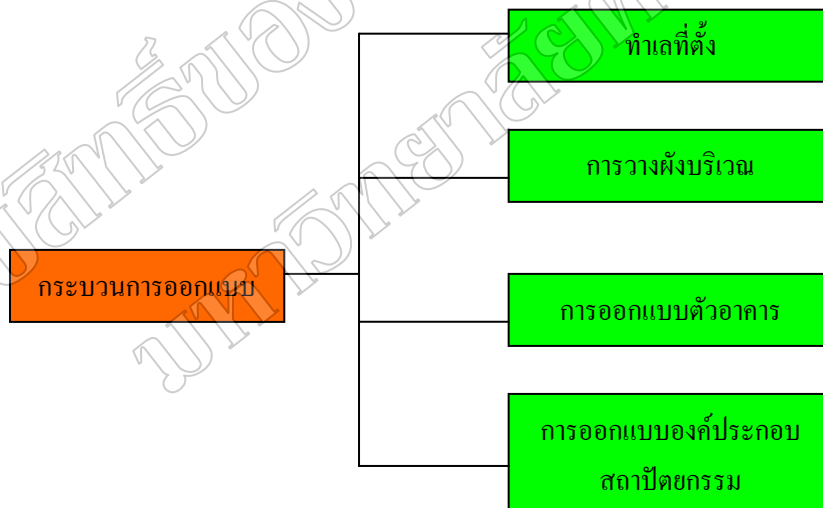

บทที่ 3

การออกแบบและความหมายของปราสาทหินพิมาย

แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเขมร

เดิมการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเขมรจะอยู่ในกรอบโครงของวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีตามที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศได้กระทำมา คือ ศึกษาพัฒนาการทางรูปแบบศิลปะ (style) และประติมานวิทยา (iconography) จนปัจจุบันได้มีการพัฒนากรอบโครงของวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมขึ้นมาใหม่⁸⁷ ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเขมรได้มีแนวทางที่เปลี่ยนไป โดยอนุวิทย์ เจริญศุภกุล ได้กล่าวว่างานสถาปัตยกรรมเกิดขึ้นจากการออกแบบหรือกระบวนการออกแบบ ซึ่งพิจารณาจากทำเลที่ตั้ง การวางผังบริเวณ การออกแบบตัวอาคารและองค์ประกอบรายละเอียดของสถาปัตยกรรม อันเป็นเกณฑ์สากลทั่วไป⁸⁸

⁸⁷ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “แนวการศึกษาและวิจัยสาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย,” เอกสารประกอบการเสวนาเรื่องมุมมองสถาปัตยกรรมไทยประเพณีในปัจจุบัน ณ ห้อง ศร. 3104 คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 3 ธันวาคม 2541, 1-11.

⁸⁸ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม,

รูปแบบงานสถาปัตยกรรมเขมรส่วนใหญ่เป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดู ที่เรียกกันว่า ปราสาท อันหมายถึง อาคารที่ตั้งอยู่บนฐานสูงและมีหลายชั้น ซึ่งเป็นอาคารที่ประทับของกษัตริย์ และเทพเจ้า⁸⁹ ซึ่งในวัฒนธรรมฮินดูมีกฎ 2 ข้อกำกับการออกแบบศาสนสถาน คือ หลักการออกแบบและเกณฑ์การออกแบบ⁹⁰ หลักการออกแบบจะใช้วัสดุประชุมณฑลเป็นแบบแผนในการออกแบบ⁹¹หรือเป็นยันต์ทางสถาปัตยกรรม⁹² โดยมีจุดพินทุอยู่ศูนย์กลางยันต์อันเป็นจุดกำเนิด การสร้างสรรค์จักรวาล ส่วนเกณฑ์การออกแบบ คือ การพิจารณาถึงการเลือกทำเลที่ตั้ง การออกแบบแผนผังและรูปทรง พิธีกรรมและคติความเชื่อในงานสถาปัตยกรรม และโครงสร้าง การก่อสร้างและการตกแต่ง⁹³

การศึกษาสถาปัตยกรรมเขมรจึงสามารถศึกษาได้จากสถาปัตยกรรมฮินดู ซึ่งมีกระบวนการศึกษางานสถาปัตยกรรมเขมรอยู่หลายแนวทาง ยกตัวอย่างเช่น การศึกษาคำความหมายของการออกแบบโดยใช้ระบบจากอาคารที่มีศักดิ์สูงสุดคือปราสาทประธานไปสู่อาคารที่มีศักดิ์ต่ำกว่า เช่น ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ของอนุวิทย์ เจริญศุภกุล (พ.ศ. 2541 / ค.ศ. 1998) หรือการศึกษาคำความหมายของงานสถาปัตยกรรมจากภายนอกเข้าไปสู่ภายในหรือศูนย์ประธานโดยใช้ตัวเลขที่ได้จากการรังวัด เช่น Angkor Wat : Time, Space, and Kingship ของ Eleanor Mannikka (พ.ศ. 2539 / ค.ศ. 1996)

ในการศึกษาการออกแบบปราสาทหินพิมายนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้กระบวนการศึกษาจากอาคารที่มีศักดิ์สูงสุดไปสู่อาคารที่มีศักดิ์ต่ำกว่า คือ จากภายในไปสู่ภายนอก และในการศึกษางาน

⁸⁹พิริยะ ไกรฤกษ์, อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 133.

⁹⁰อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, 41-45.

⁹¹Stella Kramrisch, The Hindu Temple vol. I (Delhi : Mctilal Banarsidass, 1980), 21-22.

⁹²อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, 42, อ้างจาก Madhu Khana, Yantra : The Trantric Symbol of Cosmic Unity (London : Thames and Hudson, 1979), 145.

⁹³อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, 44-45, อ้างจาก Tarapada Bhattacharyya, The Cannons of Indian Art or A Study on Vastuvidya (Calcutta : Firma K.L. Muhohpaghyar, 1963), 87.

สถาปัตยกรรมจำเป็นต้องเริ่มจากระบบแผนผังก่อนเสมอ จึงได้แบ่งกลุ่มอาคารที่จะศึกษาออกเป็น 6 กลุ่ม คือ

1. แผนผังปราสาทหินพิมาย
 2. ปราสาทประธาน
 3. โคปุระชั้นในและระเบียงคด
 4. โคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้ว
 5. สระน้ำ
 6. อาคารอื่นๆ คือ ปรางค์พรหมทัต ปรางค์หินแดง บรรณาลัย และคลังเงิน
- โดยในแต่ละกลุ่มอาคารมีตัวแบบที่เป็นหลักในการศึกษาดังนี้
- ก. ที่ตั้ง
 - ข. แผนผัง
 - ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม
 - ง. องค์ประกอบสถาปัตยกรรม

ทั้งนี้ได้แบ่งเนื้อหาของการศึกษาในส่วนนี้ออกเป็น 2 บท คือ ในบทนี้ศึกษาบริบทความสัมพันธ์ของกลุ่มอาคารกับผังบริเวณ ซึ่งก็คือ ที่ตั้ง แผนผัง และรูปแบบสถาปัตยกรรม ส่วนการศึกษาเรื่ององค์ประกอบสถาปัตยกรรมจะกล่าวในบทต่อไป

การออกแบบปราสาทหินพิมาย

1. แผนผังปราสาทหินพิมาย

ปราสาทหินพิมายมีลักษณะการวางผังที่ต่างจากปราสาทหินในอารยธรรมเขมรโดยทั่วไปซึ่งมักหันหน้าไปทางทิศตะวันออก แต่ปราสาทหินพิมายมีการวางผังที่พิเศษออกไป คือหันหน้าไปทางทิศใต้โดยเบนจากทิศใต้ไป 20 องศาตะวันตก (แผนผังที่ 4) ซึ่งไม่มีปราสาทองค์ใดในอารยธรรมเขมรที่หันหน้าไปทางทิศใต้เลย ลักษณะเฉพาะเช่นนี้นักวิชาการหลายท่านเห็นว่า เป็นการวางผังเพื่อให้สอดคล้องและรับกับแนวถนนที่ตัดมาจากเมืองพระนคร⁹⁴ หรือหันหน้าสู่

⁹⁴ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, 20.

เป็นทิศแห่งการมีชีวิต และทิศเหนือเป็นทิศแห่งการตาย อีกทั้งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เป็นที่นับถือกันมากในพุทธศาสนาหายานทรงประทับอยู่เกาะกลางทะเลทางทิศใต้ของประเทศอินเดีย ที่เรียกว่า ภูเขาสัตละ ประกอบกับการขุดพบเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ประตูเมืองทางทิศใต้ของเมืองพินาย ทำให้พิเศษเชื่อว่าคติดังกล่าวนี้เป็นมูลฐานในการอธิบายเกี่ยวกับทิศทางของปราสาทหินพินายได้อย่างเหมาะสม⁹⁸

หากพิจารณาตามข้อสันนิษฐานของพิเศษ ก็ดูมีความน่าเชื่อถือถ้าปราสาทหินพินายสร้างขึ้นในพุทธศาสนาวัชรยานจริง แต่จากการศึกษา ผู้ศึกษาเห็นว่า ปราสาทหินพินายสร้างขึ้นในพุทธศาสนาวัชรยานตามที่กล่าวมาในบทที่ 2 ทำให้ข้อสันนิษฐานของพิเศษไม่สามารถอ้างอิงได้ตามความเชื่อของวัชรยาน

ส่วนพิริยะ ไกรฤกษ์ ได้แสดงความเห็นว่า การที่ปราสาทหินพินายหันหน้าไปทางทิศใต้ เนื่องมาจากปราสาทหินพินายเป็นปราสาทบรรพบุรุษที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทรงสร้างอุทิศถวายแด่บรรพบุรุษในราชวงศ์มหิธรปุระ ดังนั้นปราสาทหินพินายจึงหันหน้าไปทางทิศใต้ คือ ทิศของพระยม เทพเจ้าแห่งความตาย⁹⁹ และ คล็อด จาค (Claude Jacques) เองก็กล่าวว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ทรงสร้างปราสาทหินพินายนี้อุทิศถวายแด่บรรพบุรุษของพระองค์ ปราสาทหินพินายจึงหันหน้าไปทางทิศใต้ซึ่งเป็นทิศแห่งบรรพบุรุษ¹⁰⁰

แต่ข้ออธิบายที่ผู้ศึกษาเห็นว่ามีความหนักแน่น และอธิบายตามคติพุทธศาสนาวัชรยานได้ดีที่สุด คือ คำอธิบายของอนุวิทย์ เจริญศุภกุล¹⁰¹ ซึ่งอ้างจากเอเดรียน สนอดกราส โดยเสนอว่า การวางผังของปราสาทหินพินายเป็นคติที่ใช้แกนเหนือ-ใต้ที่เท่าเทียมกับแกนตั้งของโลกเป็นแกนในการออกแบบ ต่างจากการใช้ดวงอาทิตย์เป็นแกน ซึ่งลักษณะนี้ตามคัมภีร์พุทธทวารัณยกะอุปนิษัท กล่าวว่า สุริยทวารซึ่งเป็นทั้งประตูแห่งชีวิตและประตูแห่งความตาย¹⁰² ในระบบแกนเหนือ-ใต้นั้นตั้งอยู่บนพื้นโลกชั่วเหนือเท่ากับจุดทิศเหนือบนแผนผัง “เป็นตำแหน่ง

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, 75-79.

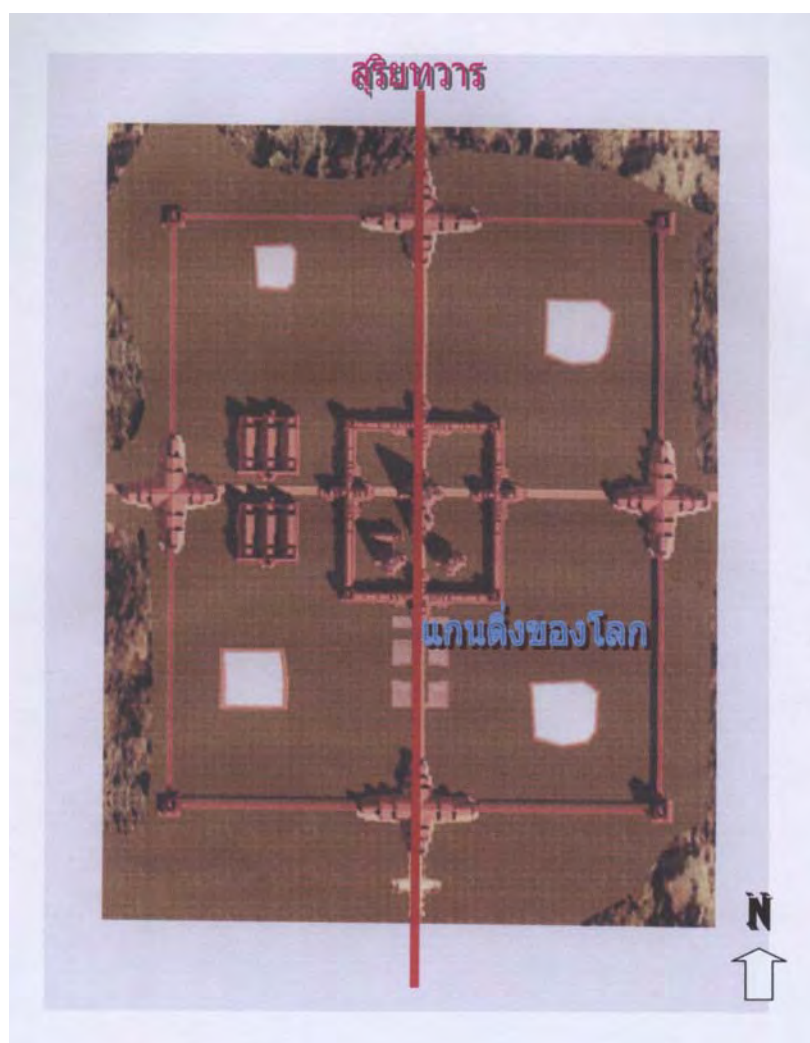
⁹⁹ พิริยะ ไกรฤกษ์, ลักษณะไทย เล่ม 2 ทศนศิลป์.

¹⁰⁰ Claude Jacques, Angkor : Cities and Temple, 150.

¹⁰¹ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย : ในส่วนของงานสถาปัตยกรรมหิน,” 17-18.

¹⁰² เอเดรียน สนอดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป. แปลโดย ภทพร สิริกาญจน และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิสาหการ, 2541), 315-316.

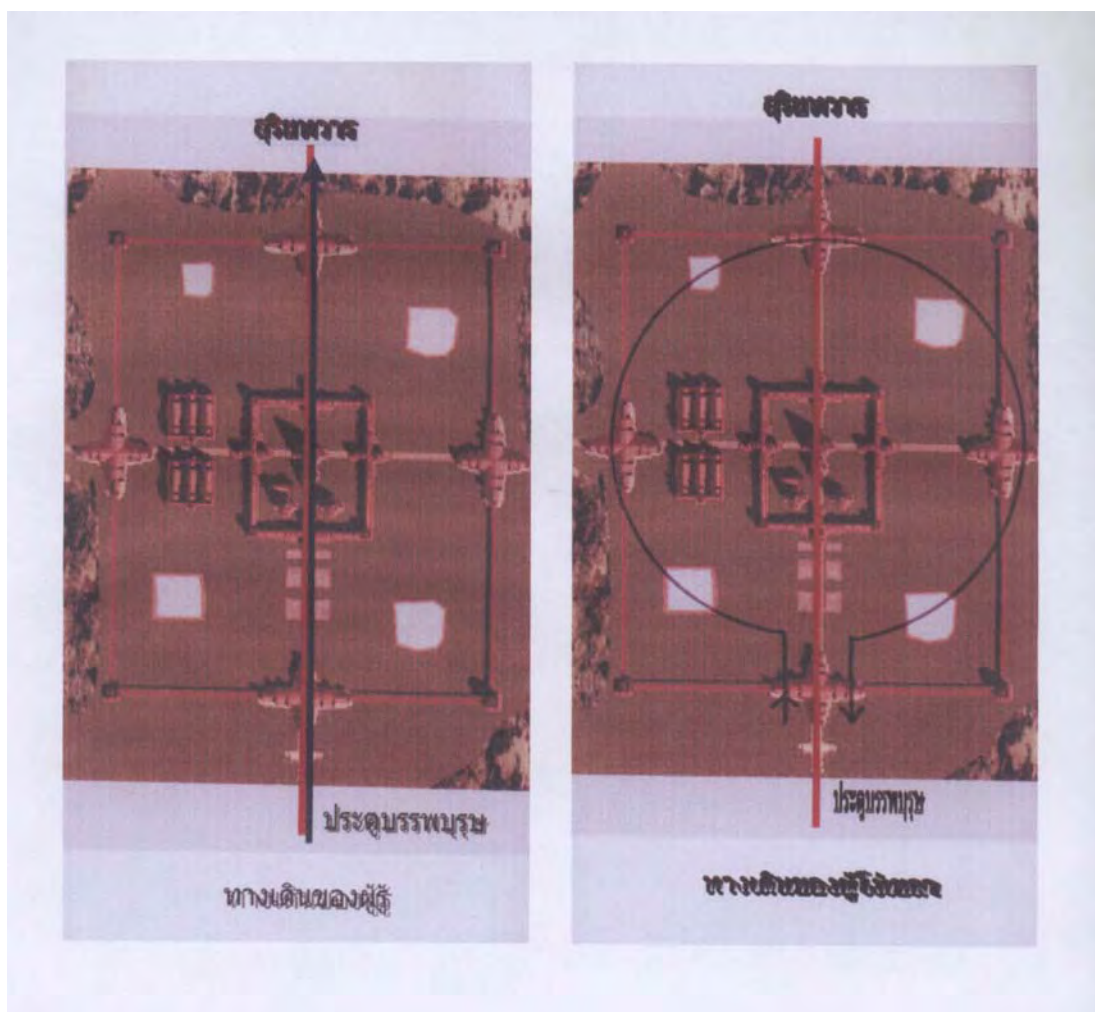
ที่ตั้งของประตูแห่งทวยเทพที่เปิดเข้าสู่เส้นทาง (เทวยาน) ที่นำทวยเทพไปสู่แดนเหนือโลก"¹⁰³ ส่วนทิศใต้เป็นที่ตั้งของประตูแห่งบรรพบุรุษหรือประตูที่ผ่านไปสู่เส้นทางของบรรพบุรุษ (ปีตรยาน) ที่นำกลับไปสู่ภายในจักรวาล"¹⁰⁴ (แผนผังที่ 5) ดังนั้น การใช้สัญลักษณ์ระบบนี้ก็สอดคล้องกับวิธีการหลุดพ้นหรือบรรลุนิพพาน คือ ผู้รู้จะผ่านเข้ามาทางประตูบรรพบุรุษและทะลุออกไปที่สุริยทวารโดยไม่กลับมาอีก แต่ผู้โง่เขลาจะถอยหลังกลับไปสู่ประตูบรรพบุรุษอีกเพื่อไปเกิดใหม่ในภพภูมิอื่นที่สูงกว่า (แผนผังที่ 6)

แผนผังที่ 5 แสดงตำแหน่งของสุริยทวารบนแกนโลกในแผนผังปราสาทหินพิมาย

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, 317.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

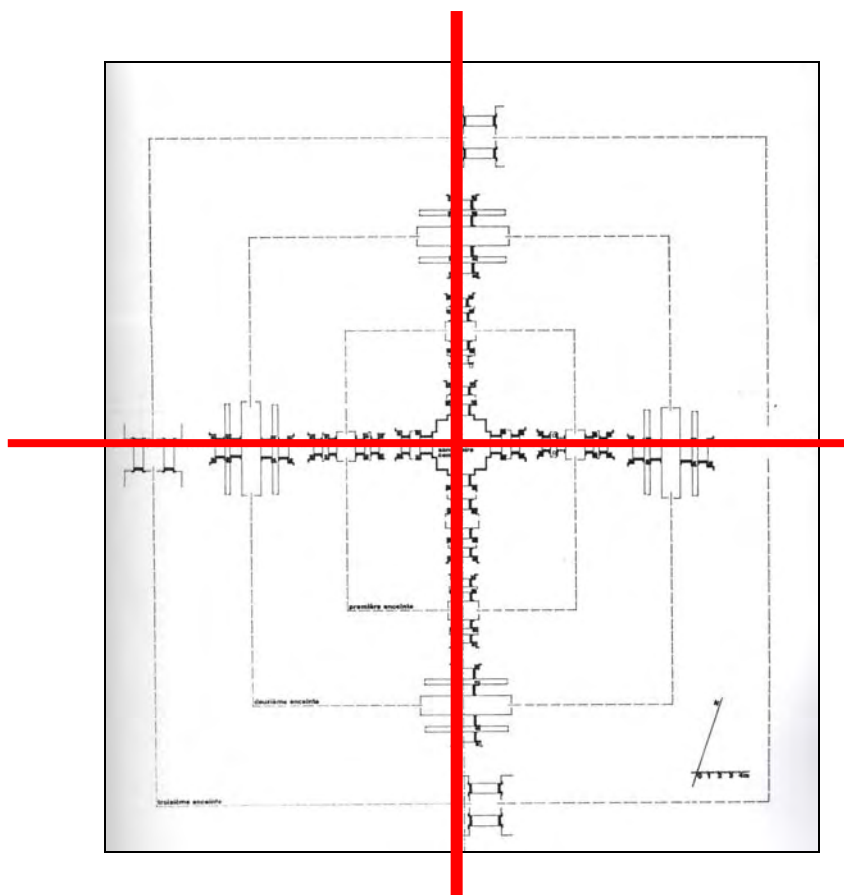

แผนผังที่ 6 แสดงทางผ่านจักรวาลของผู้รู้และผู้โง่เขลาในแผนผังปราสาทหินพิมาย

ลักษณะของการวางผังเช่นนี้ อนุวิทย์แสดงความเห็นว่า เป็นคติสัญลักษณ์ใหม่ที่ราชวงศ์มหิธรปุระใช้เป็นความหมายเพื่อประกาศความเป็นอิสระจากอำนาจศูนย์กลางที่เมืองพระนคร¹⁰⁵

¹⁰⁵ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย : ในส่วนของงานสถาปัตยกรรมหิน,” 18.

โครงสร้างปราสาทหินพิมายเป็นการวางผังแบบยึดศูนย์กลางเป็นต้นกำเนิด (แผนผังที่ 7) มีกำแพงล้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยม โดยใช้แกนประธานในแนวทิศเหนือ-ใต้ และใช้แกนรองในทิศตะวันออก-ตะวันตก ลักษณะโครงสร้างผังของปราสาทหินพิมายประกอบด้วยกำแพงรูปสี่เหลี่ยม 2 ชั้น ชั้นในเป็นระเบียงคดหินทรายล้อมรอบปราสาทประธาน และปรางค์ศิลาแลง 2 องค์ ที่สร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โคปุระชั้นในทั้ง 4 ด้านตั้งอยู่ตามแนวแกนที่ถูกกำหนดโดยศูนย์กลาง ส่วนชั้นนอกเป็นกำแพงแก้วหินทรายล้อมกลุ่มผังภายในไว้ทั้งหมด โคปุระชั้นนอกทั้ง 4 ด้านอยู่ตามจุดกึ่งกลางของแต่ละด้าน และยังอยู่ในตำแหน่งแนวแกนทั้งสิ้นด้านด้วย

แผนผังที่ 7 แสดงจุดกำเนิดของแผนผังปราสาทหินพิมาย

ในระหว่างเนื้อที่ของแนวล้อมรูปสี่เหลี่ยมทั้งสองชั้นตรงทางเข้าหลักเป็นทางเดินรูปกากบาท ที่มุมทั้งสี่มีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมอยู่ทั้งสี่มุม และด้านทิศตะวันตกมีอาคารที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศเรียกว่า บรรณาลัย ตั้งอยู่ 2 หลัง โดยวางเรียงกันในแนวเหนือ-ใต้

ลักษณะทางเดินรูปกากบาทนี้เป็นเหมือนตัวเชื่อมระหว่างแนวล้อมทั้งสองชั้นเข้าเป็นผังเดียวกัน และเป็นตัวนำเข้าไปสู่ภายในศูนย์กลางของปราสาท ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นเอกลักษณ์ของปราสาทหินพิมายที่ส่งอิทธิพลกลับไปยังศูนย์กลางที่ปราสาทนครวัด และปราสาทเขาพนมรุ้งในสมัยต่อมา นอกจากนี้แล้วสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมทั้ง 4 มุม ที่แม้จะสร้างขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ทำให้โครงสร้างผังโดยรวมสูญเสียไป กลับยังเป็นตัวผสมแนวล้อมทั้งสองชั้นเข้าหากันและยังเป็นตัวควบคุมปริมาตรที่วางภายในอีกด้วย เนื่องจากได้มีการออกแบบและวางตำแหน่งที่ตั้งตามวัฒนธรรมเขมรเดิม ส่วนทางด้านทิศเหนือระหว่างคดทั้งสองเป็นที่ว่างจำนวนมากซึ่งเป็นส่วนช่วยพยุงโครงสร้างผังทั้งหมดไว้¹⁰⁶

ด้านหน้าโคปุระชั้นนอกทางทิศใต้ซึ่งเป็นทางเข้าหลักสู่ศาสนสถานได้ใช้กลวิธีการนำเข้าที่เน้นให้เห็นความสำคัญของแนวกั้นประธานมากยิ่งขึ้น โดยการใช้สะพานนาครเป็นตัวนำเข้าสู่ผังภายในทั้งหมดไว้ ทำให้โครงสร้างผังทั้งหมดของปราสาทหินพิมายมีความลงตัวและสมดุลยิ่งขึ้น

เมื่อพิจารณาจากผังบริเวณของปราสาทหินพิมายและจากทำเลที่ตั้งแล้วกล่าวได้ว่าเป็นแผนผังตามคติจักรวาลในพุทธศาสนาที่มีศูนย์กลางคือเขาพระสุเมรุ ที่มีทิวเขาล้อมรอบหลายชั้น และสุดท้ายก็เป็นมหาสมุทรที่ล้อมจักรวาลทั้งหมดไว้ ขณะเดียวกันแผนผังของปราสาทที่เป็นระเบียบคดล้อมรอบปราสาทประธานนี้ ก็ยังแสดงให้เห็นถึงการใช้มณฑลในการออกแบบตามคติของพราหมณ์ด้วย ซึ่งแม้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 จะทรงนับถือพุทธศาสนาก็ตามแต่พระองค์ทรงไม่ได้ละทิ้งศาสนาพราหมณ์หรือปฏิเสธไปเลยทีเดียว ดังเห็นได้จากจารึกปราสาทเขาพระวิหารที่กล่าวว่า พระองค์ทรงได้แต่งตั้งพราหมณ์ทิวากรบัณฑิตให้ดำรงตำแหน่ง “วร คุรุ” และตำแหน่ง “ภควัตบาทกมรเตงอัญตะคุรุศรีทิวากรบัณฑิต”¹⁰⁷

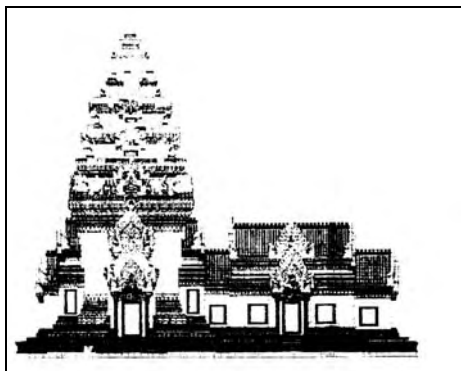
¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, 19.

¹⁰⁷ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพระวิหาร ศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2536), 82.

2. ปราสาทประธาน

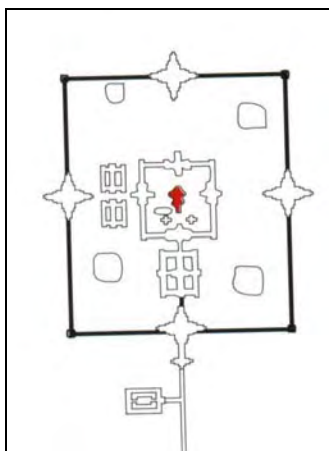
ภาพที่ 9 ปราสาทประธานปราสาทหินพิมายด้านทิศตะวันตก

ภาพลายเส้นที่ 1 ปราสาทประธานปราสาทหินพิมาย

ก. ที่ตั้ง (ภาพที่ 9 ภาพลายเส้นที่ 1 และแผนผังที่ 8)

ปราสาทประธานตั้งอยู่บนตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางผังปราสาททั้งหมด โดยมีศูนย์กลางของปราสาทประธานอยู่ที่จุดตัดกันของแนวแกนประธานทิศเหนือ-ใต้ และแนวแกนรองทิศตะวันออก-ตะวันตก ดังนั้นศูนย์กลางของปราสาทประธานจึงเป็นทั้งจุดศูนย์กลางของการออกแบบสถาปัตยกรรมและเป็นจุดศูนย์กลางของผังปราสาทในทางคติสัญลักษณ์ด้วย ตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทประธานก็คือตำแหน่งที่ตั้งของเขาสุมะรุที่อยู่ศูนย์กลางของจักรวาลในเชิงสัญลักษณ์ ปราสาทประธานจึงเป็นอาคารที่มีศักดิ์สูงสุดในโครงสร้างผังทั้งหมด

แผนผังที่ 8 แสดงที่ตั้งของปราสาทประธาน

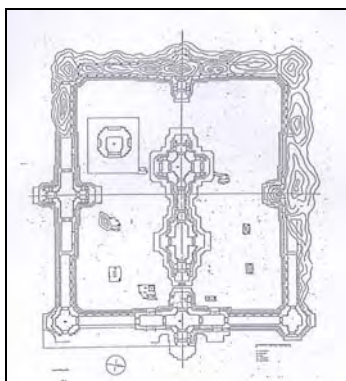
ข. แผนผัง

ปราสาทประธานวางผังไปตามความยาวของแนวแกนประธานโดยมีมณฑปยื่นออกมาด้านหน้า ซึ่งเป็นรูปแบบที่พัฒนาการมาจากปราสาทหินพนมวัน (ภาพที่ 10) โดยการนำปราสาทที่มีซุ้มยื่นทั้ง 4 ทิศมาเชื่อมกับมณฑป แต่สถาปนิกที่ปราสาทหินพิมายนี้ได้ออกแบบให้ซุ้มทิศในด้านทิศใต้ทำหน้าที่เป็นมุขกระสันหรือตัวเชื่อมกับมณฑปด้านหน้าเพื่อแก้ปัญหาคความขัดแย้งทางโครงสร้างที่ยาวเกินความจำเป็นอย่างที่เกิดกับปราสาทหินพนมวัน¹⁰⁸ (แผนผังที่ 9)

ภาพที่ 10 ปราสาทหินพนมวัน

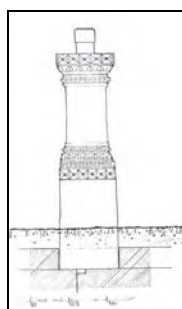
¹⁰⁸ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย : ในส่วนของงานสถาปัตยกรรมหิน,” 16-20.

แผนผังที่ 9 แผนผังปราสาทหินพนมวัน

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทย ในส่วนของงานสถาปัตยกรรมหิน,” เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ เนื่องในวาระเฉลิมฉลองสัมพันธภาพ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น เสนอที่อินเตอร์เนชั่นแนลเฮาส์ โตเกียว, 5 กันยายน 2530.

ลักษณะแผนผังของปราสาทประธานนี้เองช่วยเน้นให้แนวแกนประธานชัดเจนขึ้นในทางกายภาพ และที่มุมด้านทิศเหนือยังมีเสาหินทรายรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ตั้งอยู่ขนานมุขข้างละ 1 ต้น (ภาพลายเส้นที่ 2) ซึ่งมีส่วนช่วยไม่ให้ที่ว่างด้านหลังระหว่างมุขปราสาทประธานกับโคปุระชั้นในทิศเหนือเกิดอาการแหว่ง¹⁰⁹

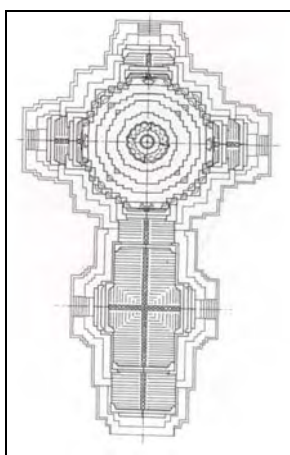

ภาพลายเส้นที่ 2 แท่งเสาสี่เหลี่ยมที่ขนานมุขทิศเหนือของปราสาทประธาน

ที่มา : Pierre Pichard, Pimay Etude Architecturale du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976),32.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, 20, อ้างจาก J. Boisselier, Le Cambodge (Paris : n.p., 1966),

เมื่อดูจากแผนผังจะเห็นว่าปราสาทประธานประกอบด้วย ๓ ส่วนตามแนวระนาบ คือ ส่วนมณฑป ส่วนมุขกระสันหรือบันไดราลา และส่วนวิมานอันเป็นที่ตั้งของห้องครรภคฤหะ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางสมาธิขนาดปรก (แผนผังที่ 10) รูปแบบของปราสาทเขมรที่มีมณฑปอยู่ข้างหน้าเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีการพัฒนามาตั้งแต่ศิลปะเขมรสมัยเกาะแกร์¹¹⁰ (พ.ศ. 1464 ถึงราว พ.ศ. 1495 หรือ ค.ศ. 921 ถึงราว ค.ศ. 952)

แผนผังที่ 10 แผนผังปราสาทประธานปราสาทหินพิมาย

ที่มา : ไมเคิล ฟรีแมน, ปราสาทพิมาย. พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊กส์, 2541), 21.

ระเบียบของการออกแบบปราสาทประธานเป็นระเบียบที่มีความลงตัวและสมบูรณ์มากทั้งในโครงสร้างภายนอกและที่ว่างภายใน โดยสถาปนิกได้ออกแบบให้สัมพันธ์กัน มีการย่อมุมอย่างได้สัดส่วนและที่ผนังเรือนธาตุเองก็ให้มีการย่อมุมเพิ่มขึ้นด้วยเพื่อการลดรูปเป็นรูปวงโค้งในส่วนยอดวิมาน

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

ปราสาทประธานเป็นปราสาทแบบที่มีสี่มุมทิศทั้ง 4 ด้าน และมีมณฑปอยู่ด้านหน้า ซึ่งเป็นรูปแบบปราสาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 (คริสต์ศตวรรษที่ 11) คือ ช่วงศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนครวัด ปราสาทประธานสร้างด้วยหินทรายสีขาวมีความสูง 28.5 เมตร ซึ่งเมื่อมองดูจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือและทิศตะวันออกเฉียงเหนือจะเห็นรูปทรงของปราสาทได้ชัดเจนที่สุด คือ เป็นรูปทรงสูงและโค้งเข้าหาส่วนยอด (ภาพที่ 11)

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 19.

ภาพที่ 11 ปราสาทประธานถ่ายจากมุม ทิศตะวันตกเฉียงใต้

ภาพที่ 12 ฐานของปราสาทประธาน

นอกจากการออกแบบวางผังให้ปราสาทประธานเป็นศูนย์กลางของผังทั้งหมดแล้ว สถาปนิกยังได้ให้ความสำคัญกับศักดิ์ของอาคาร โดยการออกแบบให้ปราสาทประธานวางอยู่บนฐานสูงที่ประกอบด้วยฐานเขียงและฐานบัวเป็นชั้นๆ ซึ่งแต่ละชั้นมีการสลักลวดลายต่างๆ (ภาพที่ 12) และเน้นศักดิ์ของส่วนวิมาน โดยออกแบบให้ส่วนวิมานวางอยู่บนฐานบัวอีกชั้นหนึ่งและสลักลวดลายจนมาถึงผนังของเรือนธาตุที่มีลักษณะเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีมุขยื่นออกไปแต่ละด้าน หน้ามุขมีบันไดและประตูเข้าสู่ภายในห้องครรภคฤหะ ยกเว้นด้านทิศใต้ที่ผนวกเอามุขเป็นส่วนหนึ่งของมุขกระสันเชื่อมกับมณฑปซึ่งเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขเล็กๆ 3 ด้าน มีบันไดและประตูอยู่หน้ามุข ยกเว้นด้านทิศใต้ที่ไม่มีบันได

ถัดจากเรือนธาตุขึ้นไป คือ ส่วนยอด (ภาพที่ 13) ในส่วนของวิมานสถาปนิกได้ใช้การย่อมุมเพื่อเปลี่ยนรูปทรงของปราสาทจากรูปสี่เหลี่ยมไปสู่รูปทรงโค้ง และทำเครื่องยอดเป็นชั้นๆ ลดหลั่นกันขึ้นไป เรียกว่า ชั้นเชิงบาตรรวม ๕ ชั้น แต่ละชั้นมีลักษณะคล้ายรูปจำลองของอาคารย่อมุมแล้วค่อยๆ ลดขนาดและความสูงลงในแต่ละชั้นที่สูงขึ้นไป โดยมีขอบยื่นออกมาและประดับด้วยกลีบขนุนในแต่ละมุมที่เรียงไปตามความโค้งของเครื่องยอด ซึ่งช่วยเน้นความโค้งของยอด และลดความหนาและหนักลง กลีบขนุนจึงมีบทบาทด้านองค์ประกอบสถาปัตยกรรมด้วย ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงเครื่องประดับเท่านั้น¹¹¹ กลีบขนุนเหล่านี้สักรูปเทพเจ้าประจำทิศอยู่ตรงกลางของแต่ละด้าน และมีเศียรนาคอยู่ที่มุมแต่ละมุม ที่เชิงชั้นเชิงบาตรชั้นแรกมีรูปครุฑสลักตรงกลางทั้ง 4 ทิศ (ภาพที่ 14) ซึ่งแสดงสัญลักษณ์ของห้วงสวรรค์ อันเทพประจำทิศทั้งสี่คอยดูแลรักษา ส่วนยอดบนสุดสลักเป็นรูปดอกบัวกลุ่ม (ภาพที่ 15)

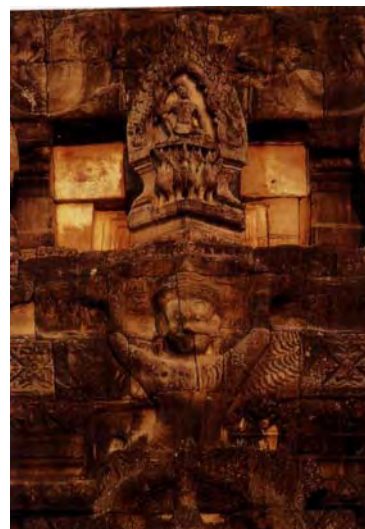
ในส่วนเครื่องยอดของมณฑปและมุขทิศ ทำเป็นหลังคามุงด้วยหินสลักเป็นลอนเลียนแบบกระเบื้องเคลือบดินเผาซ้อนเหลื่อมกันขึ้นไปเป็นรูปโค้งลดชั้น ประดับสันหลังคาด้วยบราลี (ภาพที่ 16)

มุขทิศทั้งในส่วนของวิมานและมณฑปตั้งอยู่ในตำแหน่งตรงกลางผนังเรือนธาตุแต่ละด้าน องค์ประกอบของมุขทิศเป็นไปตามระเบียบสถาปัตยกรรมเขมร คือ ประกอบด้วยหน้าบัน เสามุข ฐานเครื่องประตู หน้าต่าง และเครื่องยอด

¹¹¹ ไมเคิล ฟรีแมน, ปราสาทพิมาย, 25.

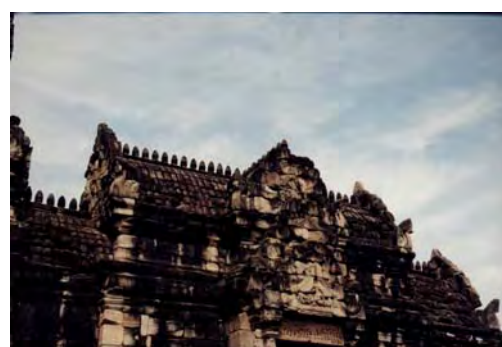
ภาพที่ 13 ส่วนยอดวิมานของปราสาท
ประธาน

ภาพที่ 15 ภาพสลักรูปครุฑแบกที่ชั้นเชิง
บาตรของยอดวิมาน

ภาพที่ 14 ยอดวิมานรูปดอกบัวกลุ่ม

ภาพที่ 16 เครื่องยอดของมณฑป
ปราสาทประธาน

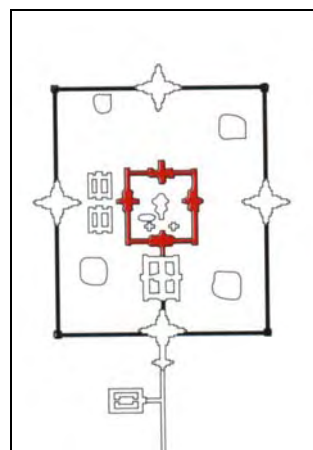
ลักษณะรูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทประธานของปราสาทหินพิมายนี้ได้ส่งอิทธิพลกลับไปยังศูนย์กลางหลักที่เมืองพระนคร คือ ปราสาทนครวัด ที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1656 ถึงหลัง พ.ศ. 1688 หรือ ค.ศ. 1113 ถึงหลัง ค.ศ. 1145) ในสมัยต่อมาอีก

3. โคปุระชั้นในและระเบียงคด

ก. ที่ตั้ง (ภาพที่ 17 และ แผนผังที่ 11)

ภาพที่ 17 โคปุระชั้นในด้านทิศใต้

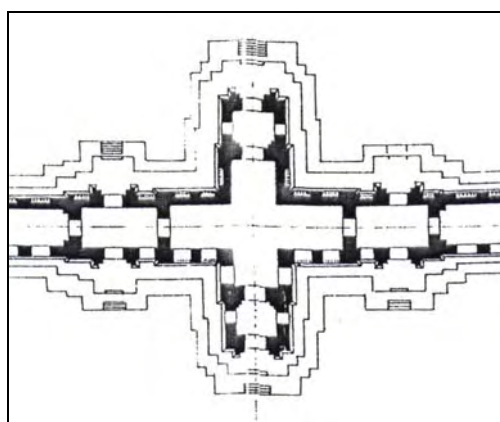

แผนผังที่ 11 แสดงที่ตั้งของโคปุระชั้นใน
และระเบียงคด

ตำแหน่งของโคปุระชั้นในและระเบียงคดนั้น ถูกกำหนดให้เป็นแนวล้อมปราสาท
ประธาน สถาปนิกจึงออกแบบให้โคปุระชั้นในและระเบียงคดออกมาในลักษณะของอาคาร
เดียวกัน โดยมีโคปุระเป็นอาคารประจำทิศทั้ง 4 ด้าน ดังนั้นการวางตำแหน่งโคปุระชั้นในกับ
ระเบียงคดนี้จึงถูกกำหนดจากตัวปราสาทประธาน ซึ่งสถาปนิกได้ออกแบบให้อยู่ในตำแหน่งของ
แนวแกนประธานและแนวแกนรอง โคปุระด้านทิศเหนือ-ใต้จึงอยู่ตรงกลางของระเบียงคดแต่ละ
ด้าน แต่โคปุระด้านทิศตะวันออก-ตะวันตกจะถอยร่นขึ้นไปทางทิศเหนือ เพื่อให้อำกับแนวแกนรอง
ที่ถูกกำหนดจากศูนย์กลางปราสาท

ข. แผนผัง

แผนผังของโคปุระชั้นในในแต่ละด้านถูกกำหนดจากศูนย์กลางของโคปุระแต่ละด้านเอง โครงสร้างของแผนผังโคปุระทั้ง ๔ ด้านจะเหมือนกัน คือ เป็นอาคารรูปกากบาทมีมุขยื่นออกไปทั้ง 4 ทิศ โดยมุขด้านข้างยื่นออกไปต่อกับระเบียงคดเป็นปีกของโคปุระในแต่ละด้าน ซึ่งมีการเจาะผนังที่ปีกทุกด้านทำเป็นซุ้มประตูทางเข้ารอง ส่วนมุขด้านในและด้านนอกทำเป็นซุ้มประตูทางเข้าหลัก (แผนผังที่ 12)

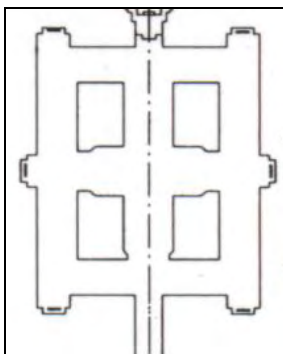
แผนผังที่ 12 แผนผังของโคปุระชั้นใน

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

ส่วนแผนผังของระเบียงคดเป็นลักษณะอาคารยาวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางขนานยาวไปตามแนวแกนเชื่อมกับโคปุระในแต่ละด้าน บริเวณมุมที่ระเบียงคดมาบรรจบกันทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีซุ้มประตูในทางทิศเหนือและทิศใต้ แต่ด้านทิศใต้ทำเป็นประตูจริง ส่วนด้านทิศเหนือเป็นประตูหลอก ดังนั้น แม้สถาปนิกจะออกแบบโคปุระชั้นในและระเบียงคดในแต่ละด้านให้มีขนาดและรูปแบบแผนผังที่เหมือนกัน แต่ก็ยังให้ความสำคัญกับศักดิ์ของระบบด้านหลังกับด้านหน้าโดยการทำซุ้มประตูที่มุมระเบียงคดในด้านทิศเหนือและทิศใต้อีก 2 ซุ้ม

นอกจากนี้ ด้านหน้าโคปุระด้านทิศใต้ ได้มีการทำทางเดินรูปกากบาทเชื่อมติดกับโคปุระชั้นในกับโคปุระชั้นนอกด้านทิศใต้นี้ ทางเดินนี้ก่อด้วยหินทรายยกพื้นสูง ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวผสานแนวล้อมทั้งสองชั้นเข้าเป็นผังเดียวกัน แล้วยังมีส่วนช่วยในการเน้นความสำคัญของ

แนวแกนประธานยิ่งขึ้น เมื่อสถาปนิกออกแบบวางผังทางเดินนี้ไปตามแนวยาวของแกนประธาน และให้อยู่ตรงกลางแนวแกนประธานอย่างสมดุลและลงตัว

แผนผังที่ 13 แผนผังทางเดินรูปกากบาทหน้าโคปุระชั้นในทิศใต้

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

ลักษณะแผนผังของทางเดินรูปกากบาทนี้ (แผนผังที่ 13) ปรากฏครั้งแรกที่ปราสาทหินพิมายและส่งผลอิทธิพลให้กับปราสาทนครวัด ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันทายกูฏี ปราสาทพนมรุ้ง และปราสาทเมืองสิงห์ในเวลาต่อมาด้วย¹¹²

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม (ภาพลายเส้นที่ 3 และ 4)

ภาพลายเส้นที่ 3 ภาพตัดขวางของโคปุระชั้นใน

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate XVII.

¹¹² กรมศิลปากร, กองโบราณคดี, เมืองพิมาย, 42.

ภาพลายเส้นที่ 4 ภาพตัดขวางของระเบียงคด

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate XIX.

ลักษณะของระเบียงคดและโคปุระชั้นในก่อเป็นอาคารยาวต่อเนื่องกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบปราสาทประธาน ภายในเป็นคูหาทะลุถึงกันได้มีผนังกันตลอดความยาวและมีหลังคาคลุม ก่อด้วยศิลาทรายสีแดง ยกเว้นส่วนกรอบประตู กรอบหน้าต่าง และเสารับทับหลังใช้หินทรายสีขาวเพื่อความแข็งแรง โคปุระชั้นในกับระเบียงคดนี้ก่อบนฐานสูงจากพื้นดินประมาณ 1 เมตร โดยทำฐานบัวสลักลวดลาย ผนังด้านในของระเบียงคดเจาะช่องเป็นหน้าต่าง ส่วนผนังด้านนอกเจาะช่องเป็นหน้าต่างหลอกประดับลูกกรงสลักจากหินทราย เรียกว่า ลูกมะหวด ส่วนหลังคามุงด้วยหินทรายสลักเลียนแบบกระเบื้องก่อซ้อนกันขึ้นไปเป็นรูปโค้งคล้ายประทุนเรือ ผนังของปีกโคปุระถูกเจาะทำเป็นซุ้มประตู มุขด้านในและด้านนอกเจาะเป็นหน้าต่างทุกด้าน หลังคาของโคปุระทุกด้านพังลงมาหมดแล้ว สันนิษฐานว่าคงเป็นทรงประทุนแบบเดียวกับหลังคาระเบียงคด

ที่ผนังกรอบประตูด้านในของโคปุระด้านทิศใต้มีหลักฐานสำคัญในการศึกษาปราสาทหินพิมาย คือ จารึกภาษาเขมร หรือจารึกปราสาทหินพิมาย 3 (ภาพที่ 18) ตามที่กล่าวมาในบทที่ 2 ทางเดินรูปกากบาทหน้าโคปุระทิศใต้ มีลักษณะเป็นทางเดินยกพื้นสูง ทำฐานเป็นฐานบัว ลูกแก้วอกไก่สลักลวดลายต่างๆ ก่อด้วยหินทรายสีแดง มีทางเดินนำเข้าสู่ภายในปราสาท 3 ทาง และมีการทำทางเชื่อมติดกัน ทำให้เกิดเป็นช่องว่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 4 ช่อง ลักษณะนี้เป็นรูปแบบที่พัฒนาขึ้นที่ปราสาทหินพิมายเป็นครั้งแรก

ภาพที่ 18 จารึกปราสาทหินพิมาย 3 ที่กรอบประตูโคปุระชั้นในทิศใต้

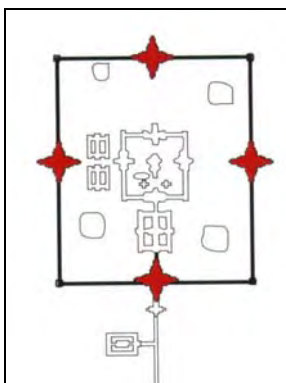

ภาพที่ 19 โคปุระชั้นนอกด้านทิศใต้

4. โคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้ว

ก. ที่ตั้ง (ภาพที่ 19 และแผนผังที่ 14)

โคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้วถูกกำหนดให้เป็นแนวล้อมชั้นนอกที่โอบล้อมผังของปราสาทหินพิมายไว้ทั้งหมด ซึ่งตำแหน่งของโคปุระชั้นนอกนอกจากจะถูกกำหนดจากแนวแกนทั้งสองเช่นเดียวกับโคปุระชั้นในแล้วยังอยู่ในตำแหน่งตรงกึ่งกลางของกำแพงแก้วแต่ละด้านด้วย

แผนผังที่ 14 แสดงที่ตั้งของโคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้ว

แผนผังที่ 15 แผนผังโคปุระชั้นนอก

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

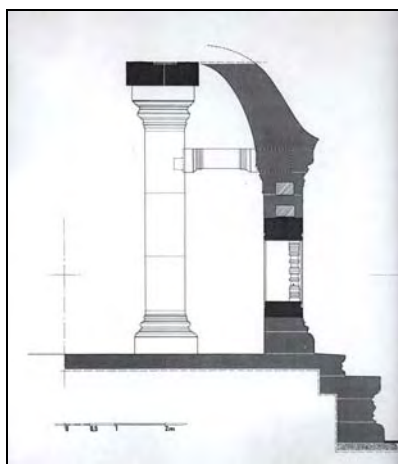
ข. แผนผัง

การแผนผังของโคปุระชั้นนอกนี้มีลักษณะคล้ายกับโคปุระชั้นใน เพียงแต่มีขนาดใหญ่กว่ากันมาก โดยโคปุระชั้นนอกทั้งสี่ด้านนี้มีรูปแบบผังที่เหมือนกัน คือ ถูกกำหนดจากศูนย์กลางของโคปุระแต่ละด้าน โครงสร้างแผนผังเป็นอาคารรูปกากบาท มีมุขยื่นทั้ง 4 ทิศตามแนวแกนทั้งสอง โดยมุขด้านข้างยื่นไปต่อกับกำแพงแก้ว ส่วนมุขด้านในและด้านนอกทำเป็นซุ้มประตูทางเข้าหลัก และที่ผนังของปีกโคปุระทั้งสองข้างเจาะทำเป็นซุ้มประตูทางเข้ารอง ภายในห้องของโคปุระมีเสาดั้งวางเรียงกันไปตามแนวผนังทั้งหมด 32 ต้น (แผนผังที่ 15)

ส่วนผังของกำแพงแก้วมีลักษณะเป็นแนวยาววางขนานไปตามระเบียบคดแต่ละด้าน บริเวณมุมที่กำแพงแก้วชนกันทำเป็นมุขสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม และทำเป็นประตูหลอกเลียนแบบประตูไม้

ถึงแม้รูปแบบผังและขนาดของโคปุระทั้ง 4 ด้านจะเหมือนกัน แต่สถาปนิกได้เน้นให้เห็นถึงความสำคัญของศักดิ์โคปุระด้านทิศใต้ โดยการออกแบบให้ด้านหน้าโคปุระเชื่อมกับสะพานนาครีที่มีลักษณะผังเป็นรูปกากบาทวางไปตามแนวยาวของแกนประธานและอยู่ในตำแหน่งที่รับกับแนวถนนโบราณ ความสำคัญของสะพานนาครีนั้นนอกจากจะมีบทบาทในการออกแบบสถาปัตยกรรมแล้ว ในเชิงคติสัญลักษณ์ยังถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของทางเชื่อมต่อระหว่างโลกมนุษย์กับเทวาลัยของเทพเจ้าที่อยู่บนสวรรค์¹¹³ ตามความเชื่อเรื่องจักรวาลทั้งของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ การก้าวข้ามสะพานนาครีก็เหมือนกับการก้าวขึ้นไปตามแกนจักรวาลจนกระทั่งถึงสุริยทวาร¹¹⁴

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม (ภาพลายเส้นที่ 5 และ 6)

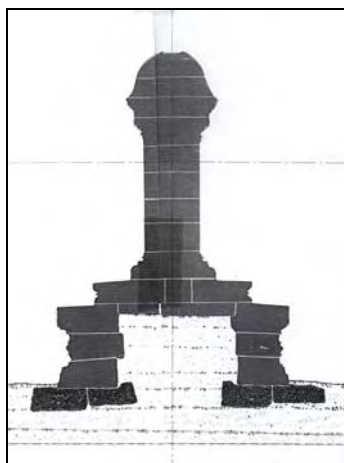

ภาพลายเส้นที่ 5 ภาพตัดขวางของซุ้มประตูโคปุระชั้นนอก

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate XVIII.

¹¹³ เอเดรียน สนอดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, 338.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 339.

ภาพลายเส้นที่ 6 ภาพตัดขวางของกำแพงแก้ว

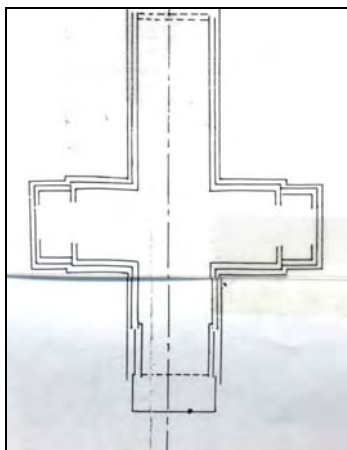
ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate XIX.

โคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้วสร้างจากหินทรายเป็นหลัก มีหินทรายสีขาวประกอบในส่วนที่ต้องรับน้ำหนัก คือ กรอบประตู กรอบหน้าต่าง ทับหลัง เสารับทับหลัง และเสารับหลังคา โดยโคปุระชั้นนอกและกำแพงแก้ววางอยู่บนฐานบัวฐานเดียวกันทั้งหมด รูปแบบกำแพงแก้วเป็นกำแพงหินทรายสูง 5 เมตร มีความหนาประมาณ 90 เซนติเมตร ส่วนบนของกำแพงทำเป็นรูปบัวคว่ำ โคปุระมีลักษณะเป็นอาคารรูปกากบาท มีประตูผ่านเข้าออกได้ 3 ทาง โดยตรงกลางเป็นทางเข้าหลัก ส่วนอีก 2 ทางเป็นทางเข้ารองอยู่ด้านข้างตรงปีกโคปุระ ภายในเป็นห้องขนาดใหญ่ มีเสาหินแท่งสี่เหลี่ยมตันใหญ่ตั้งเรียงเป็นเสาแบ่งห้องภายใน หน้าต่างด้านนอกเป็นหน้าต่างหลอก ส่วนหน้าต่างที่หันสู่ด้านในเป็นหน้าต่างจริง หน้าต่างทั้งสองแบบประดับด้วยลูกมะหวดแบบเดียวกัน ส่วนยอดของโคปุระทั้งสี่ด้านพังทลายลงหมดแล้ว แต่จากองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่เหลืออยู่ทำให้ทราบได้ว่า ส่วนยอดของโคปุระเดิมคงเป็นหลังคาทรงประทุน ก่อด้วยแผ่นหินสลักเป็นลอน และที่มุขทั้งสี่ทิศต้องประกอบด้วยองค์ประกอบต่างๆ ตามระเบียบโครงสร้างทั่วไปของโคปุระเขมร

กำแพงแก้วและโคปุระชั้นนอกนี้มีความยาวตามทิศตะวันออกและทิศตะวันตก 277.50 เมตร ส่วนด้านทิศเหนือและทิศใต้ยาว 220 เมตร

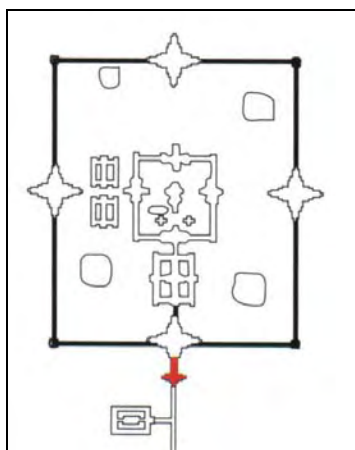
ส่วนรูปแบบของสะพานนาคนี้นั้นสูงจากพื้นดินประมาณ 2.50 เมตร วางอยู่บนเสาแท่งสี่เหลี่ยมมีการสลักลวดลายที่เสาและฐาน สะพานมีความกว้าง 4 เมตร ด้านหน้าและด้านข้างมีการลดชั้น เชิงบันไดทางขึ้นทำเป็นรูปฉัตรขึ้นทึบ ราวสะพานทำ

เป็นลำตัวขนาดโดยมีสี่ระยะที่เชิงบันไดทุกด้านเป็นนาค 7 เศียร มีรัศมีแผ่ติดกันเป็นแผ่นจำหลัก
 ลวดลายในแนวนอนซึ่งเป็นศิลปะเขมรแบบนครวัด (ราว พ.ศ. 1650-715 หรือ ราว ค.ศ. 1107-
 1172) (แผนผังที่ 16,17)

แผนผังที่ 16 แผนผังสะพานนาค

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise
 d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

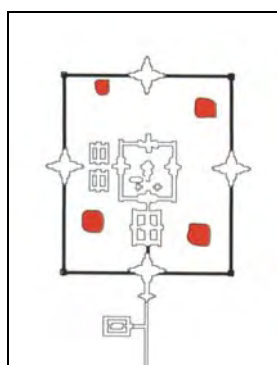
แผนผังที่ 17 แสดงที่ตั้งของสะพานนาค

5. สระน้ำ

ก. ที่ตั้ง (ภาพที่ 20 และแผนผังที่ 18)

ภาพที่ 20 สระน้ำที่มุมระหว่างระเบียงคดและกำแพงแก้ว

แผนผังที่ 18 แสดงที่ตั้งของสระน้ำทั้งสี่ภายในปราสาทหินพิมาย

สระน้ำของปราสาทหินพิมายตั้งอยู่ที่มุมทั้งสี่ตรงเนื้อที่ระหว่างแนวล้อมทั้งสองชั้น สระน้ำเหล่านี้ไม่ได้มีมาพร้อมกับการสร้างปราสาทหินพิมาย สังเกตได้จากการวางตำแหน่งของ สระน้ำทั้งสี่ไม่ได้อยู่ในแนวที่ตรงกันหรือได้ฉากกัน และยังมีขนาดที่ไม่เท่ากันตามระเบียบการ ออกแบบสถาปัตยกรรมเขมร เชื่อว่าน่าจะถูกขุดขึ้นในสมัยอยุธยา

ข. แผนผัง

สระน้ำทั้งสี่มีลักษณะแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมแต่มีขนาดที่ไม่เท่ากันก่อด้วยหินแท่ง สี่เหลี่ยมวางเรียงกันไม่เป็นระเบียบ ภายในยังคงมีน้ำอยู่ เดิมบริเวณสระทั้งสี่เคยเป็นที่ตั้งของวัด ต่างๆ ซึ่งได้ย้ายออกไปอยู่ภายนอกปราสาทแล้ว จึงสันนิษฐานว่าสระน้ำเหล่านี้คงถูกขุดเพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำอุปโภคบริโภคประจำวัดแต่ละแห่ง

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

เนื่องจากสระน้ำเหล่านี้ไม่ได้ถูกสร้างขึ้นมาพร้อมกับการสร้างปราสาทหินพิมาย รูปแบบสถาปัตยกรรมของสระน้ำจึงไม่ได้เป็นไปตามรูปแบบสระน้ำในศิลปะเขมร เป็นเพียงสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมที่ก่อริมสระด้วยแท่งหินสี่เหลี่ยมซึ่งบางแห่งก็เป็นชั้นส่วนขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม เช่น เสา กรอบประตู รวมอยู่ด้วย

6. อาคารอื่นๆ

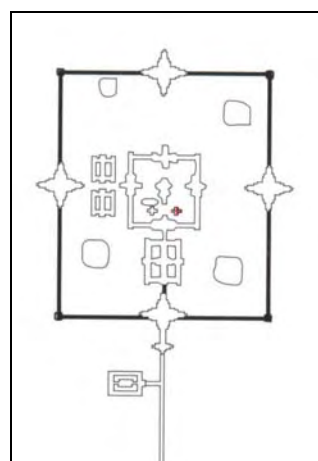
6.1 ปราสาทพรหมทัต

ก. ที่ตั้ง (แผนผังที่ 19 และภาพที่ 21)

ปราสาทพรหมทัตตั้งอยู่หน้ามุขด้านทิศใต้ของมณฑป โดยอยู่ในตำแหน่งทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ถึงแม้ปราสาทองค์นี้จะเป็นอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ภายหลังหรือเป็นอาคารที่บูรณะขึ้นใหม่บนฐานเดิมเดิมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ตาม ก็ไม่ส่งผลทำให้ที่ว่างภายในระหว่างปราสาทประธานกับระเบียงคดเกิดการเสียสมดุลไป ดังจะกล่าวต่อไปเมื่อกล่าวถึงปราสาทหินแดง

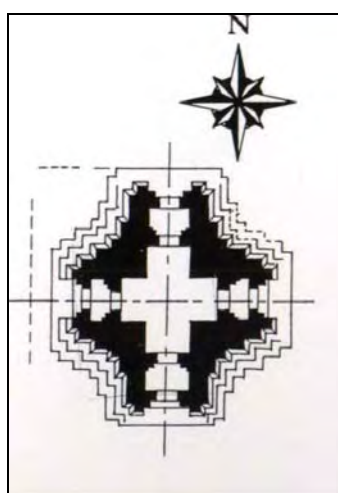
ภาพที่ 21 ปราสาทพรหมทัต

แผนผังที่ 19 แสดงที่ตั้งของ
ปราสาทพรหมทัต

ข. แผนผัง (แผนผังที่ 20)

การแผนผังของปราสาทพรหมทัตเป็นผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมกว้าง 14.50 เมตร ภายในทำเป็นห้องคูหารูปกากบาท โดยมีมุขยื่นไปทั้ง 4 ทิศตามแนวแกน มุขแต่ละด้านทำเป็นซุ้มประตูทางเข้าสู่ภายใน ระเบียบของผังปราสาทพรหมทัตนี้ถูกกำหนดจากศูนย์กลางองค์ปราสาท โดยสถาปนิกได้ออกแบบปราสาทให้มีการย่อมุมที่เกิดจากศูนย์กลางของตัวอาคาร ทำให้ผังของปราสาทมีความสมดุลและลงตัว

แผนผังที่ 20 แผนผังปราสาทพรหมทัต

ที่มา : ไมเคิล ฟรีแมน. ปราสาทพิมาย
(กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊กส์, 2541), 31.

ภาพที่ 22 ประติมากรรมรูปพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ภายในปราสาทพรหมทัต

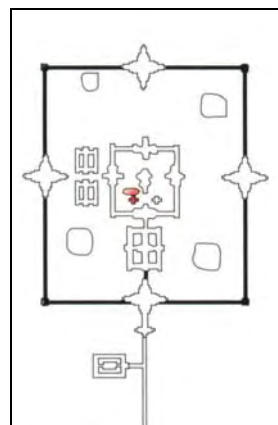
ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

ปราสาทพรหมทัตก่อด้วยศิลาแลงสูงประมาณ 16 เมตร ฐานขององค์ปราสาททำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีประตูทางเข้าสู่ภายในทำเป็นมุขยื่นออกไป 4 ทิศ ภายในปราสาทประดิษฐานประติมากรรมรูปพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ภาพที่ 22) ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า ท้าวพรหมทัต และเป็นที่มาของชื่อปราสาทองค์นี้ ส่วนยอดปราสาททำเป็นชั้นลดรูปทรงพุ่มตามแบบสถาปัตยกรรมเขมรรูปทรงปราสาท

6.2 ปราสาทหินแดง (ภาพที่ 23)

ภาพที่ 23 ปราสาทหินแดง

แผนผังที่ 21 แสดงที่ตั้งของ
ปราสาทหินแดง

ก. ที่ตั้ง (แผนผังที่ 21)

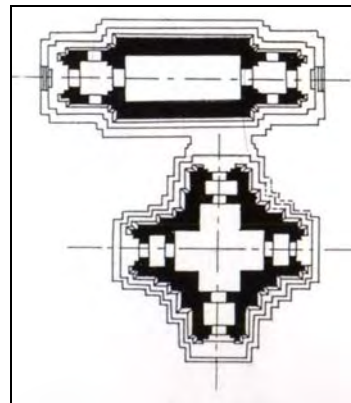
ปราสาทหินแดงตั้งอยู่ในตำแหน่งแนวเดียวกันกับปราสาทพรหมทัต แต่อยู่ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ไม่ว่าปราสาททั้งสององค์จะสร้างขึ้นใหม่หรือบูรณะขึ้นภายหลังก็ตามก็ไม่ส่งผลให้ที่ว่างภายในระหว่างปราสาทประธานและระเบียงคดเสียสมดุลไป เพราะสถาปนิกได้ออกแบบให้เนื้อที่ว่างระหว่างมณฑปด้านทิศใต้กับโคปุระชั้นในทิ้งช่วงห่างกันมากพอ และยังตั้งเสาหินทรายขนาดมุขด้านทิศเหนือปราสาทประธานอันเป็นตัวควบคุมที่ว่างทางด้านหลังไม่ให้หลวมจนเกินไป

ข. แผนผัง (แผนผังที่ 22)

การแผนผังของปราสาทหินแดงเป็นระเบียบที่เกิดจากศูนย์กลางขององค์ปราสาทเช่นเดียวกับปราสาทพรหมทัต ลักษณะผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม มีมุขยื่นออกไปทั้งสี่ทิศ ขนาดขององค์ปราสาทหินแดงนี้จะเล็กกว่าปราสาทพรหมทัตเล็กน้อย คือ กว้าง 11.40 เมตร แต่ก็ไม่ก่อให้เกิดการเสียสมดุลขึ้นภายในผังทั้งหมด เนื่องจากด้านทิศเหนือของปราสาทหินแดงมีอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าวางตัวในแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก เป็นตัวช่วยถ่วงดุลภายในผัง อาคารดังกล่าวตั้งอยู่บนฐานเดียวกันกับปราสาทหินแดง มีขนาด 6.50 x 17 เมตร มีมุขทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก จากการขุดแต่งในปี พ.ศ. 2497 (ค.ศ. 1954) พบศิวิลิ่งขนาดย่อมจึงเป็นเหตุให้เรียกอาคารหลังนี้ว่า หอพรหมณ

ภาพที่ 24 ทับหลังประดับประตูลำเรื่อง
กรรมะล่ำหมูป่า

แผนผังที่ 22 แผนผังปราสาทหินแดง

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude
Architecture du Temple (Paris : Ecole
Francaise d'Extreme-Orient, 1976),
plate III.

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

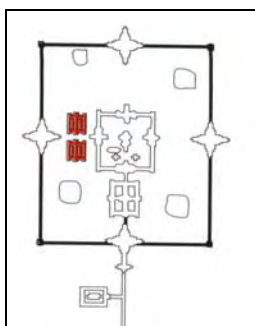
ปราสาทหินแดงก่อด้วยหินทรายสีแดงสูงประมาณ 15 เมตร ตั้งอยู่บนฐานบัวลูกแก้ว
อกไก่ย่อมุม มีประตูทางเข้าทั้ง 4 ทิศ ภายในเป็นคูหารูปกากบาท ส่วนยอดปราสาทเป็นรูปทรง
ยอดปราสาทตามสถาปัตยกรรมเขมร เหนือกรอบประตูด้านทิศเหนือปรากฏทับหลังประดับประตูลำ
เรื่องกรรมะล่ำหมูป่าในมหาภารตะนิยาย (ภาพที่ 24)

ส่วนหอพราหมณ์เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมมีมุขทางเข้าด้านทิศตะวันออกและตะวันตก
ผนังด้านข้างของมุขแต่ละด้านเจาะช่องทำเป็นหน้าต่าง 1 ช่อง ส่วนหลังคาได้พังทลายลงมา
หมดแล้ว เนื่องจากฐานของหอพราหมณ์เป็นฐานเดียวกับปราสาทหินแดง จึงสันนิษฐานว่า
สิ่งก่อสร้างทั้งสองคงสร้างขึ้นพร้อมกันในราวพุทธศตวรรษที่ 17 (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13)

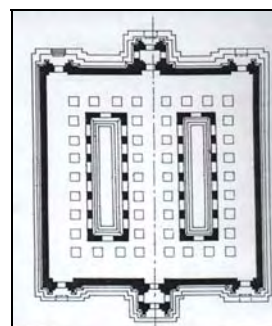
6.3 บรรณาลัย

ก. ที่ตั้ง (แผนผังที่ 23)

ภายในเนื้อที่ว่างด้านทิศตะวันตกระหว่างโคปุระชั้นในและโคปุระชั้นนอก มีอาคารที่เรียกกันว่า บรรณาลัย 2 หลัง วางเรียงกันในแนวทิศเหนือ-ใต้ โดยสถาปนิกได้กำหนดให้ช่องว่างระหว่างบรรณาลัยทั้งสองอยู่ตรงกับตำแหน่งทางเข้าหลักของโคปุระทั้งสองชั้น และวางตำแหน่งของบรรณาลัยให้อยู่ตรงกลางเนื้อที่ว่างระหว่างคดทั้งสอง ทำให้มองเห็นมิติของแนวแกนรองชัดเจนยิ่งขึ้น

แผนผังที่ 23 แสดงที่ตั้งของบรรณาลัย

แผนผังที่ 24 แผนผังบรรณาลัย

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

ข. แผนผัง (แผนผังที่ ๒๔)

การแผนผังของบรรณาลัยนี้จะยึดศูนย์กลางของตัวอาคารเป็นหลักโดยบรรณาลัยทั้งสองหลังมีระเบียบของแผนผังที่เหมือนกันและมีขนาดเดียวกัน คือ เป็น ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 25.50 เมตร ยาว 26.50 เมตร ด้านทิศเหนือและทิศใต้มีบันไดขึ้นด้านละ 3 ชุด บันไดกลางทำเป็นมุขยื่นออกมา ภายในกันห้องยาวตลอดแนว ทำให้เกิดเป็นช่องว่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 2 ช่อง และมีเสาดั้งเรียงกันรอบช่องดังกล่าวทั้งสองช่อง

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

บรรณาลัยด้านทิศใต้จะอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์กว่าบรรณาลัยด้านทิศเหนือ บรรณาลัยทั้งสองหลังก่อด้วยหินทรายสีแดง ส่วนผนังและพื้นใช้ศิลาแลง กรอบประตูและกรอบหน้าต่างใช้หินทรายสีขาว บรรณาลัยทั้งสองหลังตั้งอยู่บนฐานบัวลูกแก้วอกไก่ ผนังด้านทิศเหนือและทิศใต้เจาะเป็นช่องประตูด้านละ 3 ช่อง ภายในอาคารเป็นห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการกั้นห้องภายในเป็นห้องยาวตลอดแนว ทำให้เกิดเป็นห้องที่มีผนังปิดกั้นทั้งสี่ด้านอยู่ 2 ห้อง โดยผนังทั้ง 4 ด้านของส่วนปิดกั้นเจาะเป็นช่องหน้าต่างตรงกันด้านยาวด้านละ 6 ช่อง ด้านสกัดด้านละ 1 ช่อง ส่วนยอดไม่ปรากฏหลักฐานหลงเหลืออยู่

6.4 คลังเงิน¹¹⁵ (ภาพที่ 25)

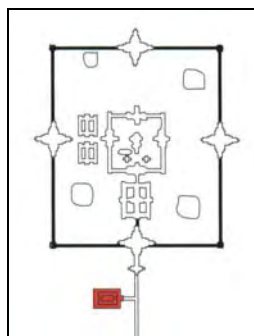
ก. ที่ตั้ง (แผนผังที่ 25)

บริเวณด้านหน้าโคปุระชั้นนอกด้านทิศใต้ มีอาคารหลังหนึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก เรียกอาคารหลังนั้นว่า คลังเงิน ตำแหน่งของอาคารนี้อยู่นอกแนวล้อมชั้นนอกของปราสาทหินพิมาย แต่ดูจากผังโดยรวมแล้วตัวอาคารก็ไม่ได้หลุดออกไปจากผัง เนื่องจากสถาปนิกได้จัดวางด้านหน้าตัวอาคารให้ขนานไปกับแนวแกนประธาน

ภาพที่ 25 คลังเงิน

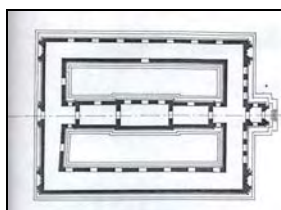
¹¹⁵ ปัจจุบันสันนิษฐานว่าเป็นธรรมศาลาหรือศาลาเปลื้องเครื่อง

แผนผังที่ 25 แสดงที่ตั้งของคลังเงิน

ข. แผนผัง (แผนผังที่ 26)

ผังของอาคารนี้มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 26 x 35.10 เมตร วางตัวไปตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ด้านทิศตะวันออกมีมุขยื่นออกมาจากตรงกลาง ภายในอาคารทำเป็นทางเดินยาวต่อเนื่องโดยรอบตามแนวผนังทั้งสี่ด้าน ตรงกลางของทางเดินด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีทางเดินเชื่อมต่อกัน โดยแบ่งทางเดินที่เชื่อมนี้ออกเป็น 3 ช่วง ตรงกลางมีขนาดใหญ่ที่สุด ซึ่งลักษณะแผนผังแบบนี้มีจุดกำเนิดอยู่ที่ศูนย์กลางของตัวอาคาร

แผนผังที่ 26 แผนผังคลังเงิน

ที่มา : Piere Pichard, Pimay Etude Architecture du Temple (Paris : Ecole Francaise d'Extreme-Orient, 1976), plate III.

ค. รูปแบบสถาปัตยกรรม

ตัวอาคารคลังเงินก่อด้วยหินทรายสีแดง ในส่วนกรอบประตู กรอบหน้าต่าง และทับหลังจะใช้หินทรายสีขาว ด้านหน้าอาคารทิศตะวันออกทำเป็นซุ้มประตูยื่นออกมาจากตรงกลางผนัง ส่วนด้านหลังทิศตะวันตกเจาะช่องทำเป็นประตูที่กึ่งกลางผนัง และที่มุมอาคารด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกทำเป็นประตูมุม 1 ชุด ผนังด้านทิศใต้และทิศตะวันออกเจาะช่องหน้าต่างเป็นระยะ ส่วนผนังด้านอื่นปิดทึบ อาคารทั้งหลังวางอยู่บนฐานบัวลูกแก้วอกไก่ ภายใน

มีลักษณะเป็นระเบียบทางเดินยาวตามแนวนั้น มีการกั้นห้องเชื่อมระเบียงทางด้านสกัดตรงกลางอาคาร โดยแบ่งเป็น 3 ห้อง มีประตูทะลุถึงกันหมด ที่ผนังด้านทิศใต้ของทุกห้องจะทำเป็นช่องหน้าต่าง เครื่องยอดของอาคารหลังนี้ได้พังลงมาหมดแล้ว แต่มีการพบเศษกระเบื้องมุงหลังคา ระหว่างการขุดแต่ง จึงสันนิษฐานว่า อาคารหลังนี้มีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง นอกจากนี้ยังพบเหรียญสัมฤทธิ์จำนวนหนึ่งภายในอาคาร เป็นเหตุให้เรียกอาคารหลังนี้ว่า คลังเงิน และจากการพบทับหลังประดับประตู 2 ชั้น ชั้นหนึ่งสลักภาพเล่าเรื่องพิธิอัสวเมธ (ภาพที่ 26) และอีกชั้นแสดงภาพบุคคลประทับเหนือเกียรติมุขที่คายนพวงมาลัยออกมาทั้งสองข้าง ซึ่งเป็นรูปแบบทับหลังประดับในศิลปะเขมรแบบบาปวน (ราว พ.ศ. 1560-1630 หรือ ราว ค.ศ. 1017-1087) จึงได้กำหนดอายุอาคารหลังนี้ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 (ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13)

ภาพที่ 26 ทับหลังประดับประตูเล่าเรื่องพิธิอัสวเมธ